

Lennart Börnfors: *Bankmannen. En etnologisk studie av yrkesvardag och yrkesidentitet 1945–1995*. Historiska Media, Lund 1996. 244 s., ill. English summary. ISBN 91-88930-03-3.

Den avslutande meningen i Lennart Börnfors bok lyder: "Min avhandling skulle därför kunna ses som ett bidrag till pengarnas etnologi." Rubriceringen känns sällsam, för att inte säga en aning stötande. Varför? Kanske för att den aktualiserar en märklig paradox. Så mycket i den moderna tillvaron kretsar kring pengar och ändå möter man så få etnologiska studier som fokuserar penningen som kulturellt och socialt fenomen. För flertalet medborgare är lönearbetet vägen till kontanterna och försörjningen, men när arbetet sätts i centrum för den etnologiska blicken blir det företrädesvis utifrån dess identitets- och meningsgivande aspekter. Marxistiskt inspirerade etnologer gör ingen hemlighet av att arbetarklassen exploateras i en kapitalistisk ekonomi, men upprördheten tycks mest gälla den alienation som drabbar producenterna än kapitalisternas inkassering av mervärdet. Att det blott skulle gälla en tvist om pengar ter sig allt för småskuret för att ligga till grund för en filosofi eller engagera en vetenskap. Pengar måste skrivas om till något annat innan de får passera i de akademiska salongerna, t.ex. i termer av *ekonomi*.

Men nu föreligger det alltså en mer osminkad etnologisk avhandling på området. Dock bör påpekas att den i det avseendet lovar mer än den håller. Även om undersökningen av bankmännens yrkesvardag i ett femtioårsperspektiv motiveras av pengarnas centrala roll i samhällsdebatten menar förf. att avhandlingen främst bör ses som en i raden av etnologiska arbetslivsstudier. Här läggs dock inte fokus på det liv som utspelas på en arbetsplats utan mer på det bankmannayrke som utövas på en mängd olika arbetsplatser i Sverige. En studie av bankpersonal fyller en lucka i forskningsgrenen genom att den mer sällan uppmärksammade tjänstemannakategorin skärskådas.

Centrala begrepp som identitet och kultur nämns inledningsvis i förbigående. Den teoretiska utgångspunkten för granskningen formuleras kort med hänvisning till Alfred Schutz som fenomenologisk, en studie där bankmännens egna upplevelser och berättelser om

sin yrkesvardag och dess förändringar över tid är utgångspunkten. Sinnens och gränser anges som centrala aspekter av bankmännens vardagsverklighet. Sinnens därför att det i bank handlar om intrikat kommunikation mellan parter där mer än blott synintryck har betydelse. Gränser för att där blir värderingar tydliga, men också för att gränser blir viktiga i en arbetsmiljö som handlar om risker och säkerhet.

Avhandlingens viktigaste källa utgörs av 49 bankmannaminnen där merparten har nedtecknats av personer som visat sig intresserade efter ett av förf. verkställt upprop i bankmannaförbundets tidskrift *Bankvärlden* 1993. De består av 23 män och 26 kvinnor. Han har vidare använt sig av ett 25-tal bankmannaminnen insamlade via Tjänstemannarörelsens arkiv och museum 1986. Här tillkommer också ett 70-tal nedskrivna berättelser kring "Banken och jag", som insamlats genom en frågelista utsänd från Folkliivsarkivet i Lund 1993. Ett antal tidskrifter med anknytning till bankvärlden och den aktuella perioden har kompletterat minnen och intervjuer med en bredare kontext.

Avhandlingen baseras alltså till övervägande del på skriven livshistoria. Det anges som positivt att informanterna därigenom fått tid att reflektera och redogöra nyanserat, negativt att bilden kanske blivit putsad och tillrättalagd. För att sammanfatta den källkritiska diskussionen har intentionen varit att nagelfara förf. eget subjektiva inflytande på frågeställningar, svar, tolkningar och analys, vilket i detta fall blivit extra angeläget med tanke på Lennart Börnfors egen bakgrund som bankman och bankdirektör under närmare fyrtio år. Även om det anges som en analytisk fördel att känna kulturen väl är risken å andra sidan stor att missa väsentliga fenomen på grund av svårigheten att göra sig främmande inför det som lätt ter sig välbekant. Varken styrkan eller svagheten är emellertid så stor, menar förf., eftersom hans egen tjänstgöring – i huvudsak inom bankledningen under karriären – inneburit att hans erfarenheter från den arbetsmiljö där undersökningens tyngdpunkt ligger är ringa. Här preciseras undersökningsobjektet till i huvudsak tjänstgöringen vid och i nära anslutning till bankdisken.

Sagesmännen uppträder i texten i form av direktcitat och då genomgående under pseudonymer. Det enda som klart kan utläsas om deras rätta identitet är könstillhörigheten. Ålder framgår endast av informantförteck-

ningen i källredovisningen i slutet av boken, där det även finns hänvisning till respektive arkiv och accessionsnummer. Sekretesshänsyn ligger också bakom bankernas anonymisering i framställningen.

I kapitlet "Banken i samhället" sätts bankmannens yrkesvardag in ett bredare perspektiv med avsikt att belysa den samhällseliga kontext inom vilken yrkesidentiteten tar form och förändras. Sparbankerna har sedan de började grundas på 1800-talet och ännu in på 1950-talet intagit en moralisk och social fostrarroll. Underklassen skulle genom uppmaningar till flit och sparsamhet undvika nöd och beroende. Affärsbankerna, som växte fram något senare, fick en annan uppgift: att via upp- och inlåning understödja näringslivet med krediter.

Bankmannens yrkesvardag i både spar-, affärs- och föreningsbank står i fokus för intresset, men ändå vill förf. lägga tonvikten på kontakterna med privatkunder mer än företag, samt som en fast replikpunkt för analysen använda Sparbanken i Lund.

Här nyttjas det exemplet först för att belysa bankens fysiska gestaltning i samhället. I Lund som annorstädes tog bankpalatset upp kampen med andlighetens katedral om att via arkitektur och byggmaterial utstråla tidlös stabilitet, myndighet och pålitlighet. De avdelningskontor som senare växte fram i stadens utkanter fick en annan karaktär. I takt med ökad kundtillströmning och krav på tillgänglighet, utformades de mer som butiker än palats.

Kunderna nyttjar olika ekonomiska strategier som varierar beroende av tid och socialt skikt. Fram till 1950-talet tillämpades vanligen vad som i avhandlingen benämns överlevnadsstrategin. Mottot var flit och sparsamhet och aldrig sätta sig i skuld. Undanlagda slantar på banken utgjorde en säkerhet för framtida behov. Med 60-talet försvann det moraliska med flit och sparande och ersattes av propåer om förnuftig konsumtionsinriktning. Krigsårens varubrist avlöstes av välfärdssamhällets överflöd. Pengar hanterades successivt mer affärsmässigt av en i ekonomiska frågor allt kunnigare allmänhet. Om långsiktiga placeringsstrategier dominerade 1960- och 70-talen blev 80-talet de kortsiktiga klippens tid. Strategin blev att tjäna pengar på pengar, genom vinstmotiverade placeringar framkalla värdetillväxt och sedan snabbt sälja och knipa vinsten.

Tekniskt sett har bankarbetet under perioden utvecklats från ett manuellt hantverk med papper och penna till en automatiserad datahantering där kunderna själva gör mycket av arbetet. Automatiseringen har befriat bankmännen från många rutinarbeten och givit utrymme för mer kvalificerade arbetsuppgifter. Datoriseringen förändrade dock den generationsbaserade hierarkin. Yngre kom ofta att ersätta de äldre som förvaltare av de mest begärliga yrkeskunskaperna. Ålder och tjänsteår försvann som självklart riktmärke för befordran.

Arbetsmiljön, dvs. banksalen, har förändrats i linje med bankens och kundernas ekonomiska strategier; från 1940-talets högtidligt mörka och respektingivade sal till nutidens ljusa, inbjudande och säljande atmosfär. Men stämningen är fortfarande sakral. I banken talar man lågmält och behärskat.

Bankmännens klädsel och uppträdande måste anpassas till bankens behov att utstråla förtroende och professionalism. Strikt, propert och diskret är nyckelorden. Men under inflytande av den allmänna demokratiserings- och informaliseringsprocessen blev klädsel och manér ledigare. De rigorösa tituleringsritualerna försvann med du-reformen under 60- och 70-talen. Dock kan man från slutet av 80-talet skönja återgång till mer formaliserade tilltalsformer och klädvanor.

Med låneansökningen som exempel beskrivs mötet mellan bankmannen och kunden i linje med Berger & Luckmanns klassiska face-to-face-situation, ett sanningens ögonblick där aktörernas typifieringar prövas och modifieras i en förhandling som syftar till en för båda parter bra lösning. Visserligen är det en roll bankmannen spelar, men en roll han helt identifierar sig med: Uppgiften att betjäna kunden på bästa tänkbara sätt. Vänlighet och tjänstvillighet ingår i det professionella agerandet i enlighet med bankmännens egna normer. Även denna interaktion har ändrats i relation till automatisering, nya banktjänster och ekonomiska strategier. På 40-talet kunde avnämaren upplevas som ett störande inslag i bankarbetet. Med en ökad affärsmässighet och serviceanda kom köparen allt mer i centrum. I början av 80-talet blir bankmannen ekonomisk rådgivare för kunder som behöver professionell hjälp för att sköta en allt mer komplicerad privatekonomi. Men det är ingen interaktion på lika villkor. Det är bankmannen som besitter kunskapen, språket och makten att besluta om avslag eller beviljande av låneansökningar.

En betydelsefull förändring i relationen mellan bank och kund var införandet av banklön i slutet av 50-talet. I princip blev nu samtliga löntagare kunder i banken. Arbetsvolymerna och konkurrensen mellan bankerna ökade och därmed också utbudet av tjänster. Bankerna blev som varubutiker, utåtriktade och uppsökande. Bankmannen fick lära sig argumentera för och sälja sina produkter. Rationaliseringar i form av giron, uttagsautomater, telefonbanker osv. inskränkte efterhand mötet mellan kund och bankman till kvalificerade uppgifter vid på förhand avtalade tidpunkter. När folk går till banken är kraven högt ställda på bankmannens kunskaper om allmän ränteutveckling, börs- och valutafluktuationer etc. Tjänsteutbud och regler förändras snabbt idag vilket ställer höga krav på bankmännens förmåga att raskt inhämta nya kunskaper och förhållningssätt.

Bankmannarollen har alltså ändrats radikalt på femtio år: från bokhållare på 40-talet, säljare under 60-talet till ekonomisk rådgivare på 80-talet. Det är en utveckling som för den som själv erfarit de olika stadierna ger blandade känslor. Arbetet har blivit mer kvalificerat, ansvarsfullt och intressant, men samtidigt mer stressigt och svårare att få kontroll över. Som grund för yrkesvalet påtalas ofta ambitionen att få hjälpa människor och få deras förtroende. I en mindre söndagspräglad retorik framhålls annars mest slumpen. I samma anda omtalas ofta karriären: Man råkade finnas till hands med rätt erfarenheter vid rätt tidpunkt. Men förmågan att ta egna initiativ och ha vassa armbågar kan också ses som väsentliga egenskaper för att avancera i yrket. Det korrekta uppträdandet kan i viss mån prägla tillvaron även utanför arbetet. I övrigt dras en skarp gräns mellan arbete och fritid. Inget som anspelar på privatlivet får synas inför kunder i banksalen eller i enskilda rum. Av tradition tillåts dock bankdirektören ha porträtt på hustru och barn synligt på sitt skrivbord.

Av Ellinor, en kvinna som slutat sin anställning i bank får vi en annan bild av yrkesvardagen. Hon bytte till förskollärare därför att hon upplevde att kvinnor diskriminerades, fick hålla till i kassan medan män avancerade till mer eftertraktade uppgifter och positioner. Arbetet i kassan upplevde hon som specialiserat och monotont. Det var inget hon drömde om att få göra resten av sitt liv. Den personliga kundkontakten står inte alls i centrum, tvärtom menar Ellinor, vill man

gärna fösa ut kunden till Minuten och ge honom sparbanksgiro så att tid skapas för mer väsentliga ting än möten med fysiska personer: siffror, papper och pengar.

Så långt i framställningen tecknas bankmannarollen och yrkesvardagen som om den vore identisk för hela kåren. Med kapitlet "Pyramiden" nyanseras den bilden genom att banken presenteras som en hierarkisk organisation vilket innebär att identiteten som bankman måste förses med underrubriker för karriär, arbetsuppgift, kön och ålder.

Direktionsvåningen på Sparbanken i Lund – kallad Vintergatan därför att där sitter "stjärnorna" – är påkostad, stilfull och storslagen. Avsikten med strålglansen är främst att ge besökaren en bild av banken som gedigen och välbeställd. Dock går det inte att undvika att även personalen upplever bankledningen som upphöjd och avlägsen. Bankledningens arbetsuppgifter kan kort sammanfattas som att fatta beslut. De beslut det vanligen handlar om i bank gäller beviljande av lån eller andra krediter. Traditionellt avgjorde bankstyrelsen sådana frågor. Men beslutanderätten har successivt delegerats allt längre ner i personalhierarkin under perioden, för att kulminera på 1980-talet. Åtgärderna handlade inte om ökad demokrati, snarare om affärsmässiga överväganden, om att snabbt binda upp kunden till banken genom den första kontakten. Beviljanderättens utvidgning upplevdes positivt, desto mer negativt när rätten starkt decimerades i samband med bankkrisen. Ökad demokrati med åren finns det dock anledning att tala om, men den åstadkoms med konventionella medel på arbetsmarknaden: genom facklig organisering och kamp. Svenska Bankmannaförbundet – idag Finansförbundet – genomdrev 1946 kollektivavtal efter strejkhot. 1974 fick de anställda rätt till styrelsrepresentation, kort före Medbestämmandelagen trädde i kraft. Trots demokratiseringen har ändå distansen till den högsta bankledningen ökat, främst på grund av upprepade fusioner. Personlig och muntlig information uppifrån har avlösts av skriftlig. En accentuerad vikänsla på de enskilda kontoren har blivit följden. Det har också inneburit att chefsrollen på mellannivåerna har ändrats. Samtidigt som greppet från överordnade i maktpyramiden har mjuknat har behovet av de underordnades stöd ökat. Chefen har blivit mer kamratlig, en slags relationsarbetare som måste verka för sympati och samtycke. Kontorschefen hamnar lätt i ett proble-

matiskt ingenmansland, som mediator mellan ledning och anställda. Personalen markerar vi-känsla och distans genom att bedriva en form av motstånd för att inte helt bli disciplinens offer. T.ex. förekommer arbetsstimulering: Man ger intryck av att vara i full verksamhet när chefen kommer inom synhåll.

Hierarkin på banken är ordnad efter finhet som måttstock. Lodrätt finns den uttryckt i den administrativa organisationen och av banken officiellt stadfäst i tjänstetitlar, lönesättning och graderade statusmarkeringar. Horisontellt kan man tala om en mer inofficiell hierarki baserad på arbetsuppgifter. Det är fint att syssla med sådant som anses lönsamt för banken och som kräver särskild kunskap. Uppgifternas anseende har växlat genom åren men utlåningen har alltid haft hög status. De olika arbetsuppgifterna ger också underlag för vi- och de-grupperingar, inte sällan uttryckt i klädsel: datafolk i jeans och trätofflor, utlandsfolk i engelsk kubb, yuppies i krittstreck och gul slips etc. Men vi och dom kan också skapas mellan ett lokalkontor och den centrala ledningen. Kraven uppifrån svetsar samman ett arbetslag, från kassörskan till kontorschefen, där alla ger sitt bästa för att producera goda resultat. Särskilt det lilla kontoret på landsbygden sägs ge underlag för en stark emotionell gemenskap. På huvudkontor i staden där specialisering och storskalighet råder uppstår lätt olika interna gemenskaper – vi och dom inom banken.

Kön är också en grund för gränser och grupperingar inte minst för att män och kvinnor besitter olika positioner i makt- och finhetspyramiden. 1945 var kvinnorna i bankyrket ytterst få. Kassören var man och skötte en uppgift med hög status. Det var han som förvaltade pengarna. Tjugo år senare var kvinnorna fler än männen i bankyrket. Flertalet "satt i kassan" – som det nu hette. Parallellt med att kassan omvandlades till kvinnoyssla blev det lågstatus och lågavlönat. 1971 kunde Bankvärlden skriva oreflekterat om "Idealkassörskan". Männen hade flytt till högre poster både inom och utanför bankvärlden och särskilt tunnsått med kvinnor var det i maktpyramidens övre regioner. Varför denna utveckling? Både kvinnor och män bland informanterna tycks mena att det till delar har med könens olika natur att göra. Kvinnor kan säga att kvinnor är rädda att göra fel, är inte så framfusiga och karriärsugna som män, de prioriterar dessutom ofta familj och hem fram-

för yrkeskarriären. Män ventilerar likartade tankar och är samtidigt måna om att påpeka att kvinnor är mer naturligt lämpade att sköta kassan.

Under rubriken "Enhet" svetsas så slutligen kollektivet samman igen efter att i det här kapitlet ha splittrats upp i hierarkier och grupperingar av olika slag. Med hänvisning till Benedict Andersons begrepp "föreställd gemenskap" beskrivs hur och med vilka medel en vi-känsla bland bankmän av olika rang konstrueras.

Det sista, sammanfattande kapitlet tar vid där det förra slutade. Utifrån exemplet Nils-Erik beskrivs detaljerat hur en yrkesidentitet växer fram genom erfarenheter och upplevelser i bankvardagen, samt hur ett kollektivt medvetande bland arbetskamraterna tar form kontrastivt gentemot andra yrkesgrupper och allmänhet. Bankmannens självuppfattning präglas inte bara av yrket utan också av den bank han tjänar. Kollektivet smälter samman med banken, förenas i en stark identifikation med bankens intressen. För utomstående blir därför banken ofta liktydig med dem som arbetar där.

Sinneas och gränsernas betydelse i yrkesvardagen och för yrkesidentiteten betonas åter. Här diskuteras hur gränser i relation till makt och finhet kan ses metaforiskt som olika zoner inom vertikala eller horisontella rum. Makt är upphöjd och avlägsen som direktionsvåningen på Sparbanken i Lund. Symptomatiskt finns bankstyrelsens domäner på våningen ovanför Vintergatan. Finheten handlar mer om inre och yttre dimensioner. Bankdisken är bankens ansikte utåt, viktig men inte lika central som de inre regioner där mer kvalificerade ärenden och uppgifter avgörs. Desto längre in ju mer närmar vi oss bankens själ och hjärna; kassa-valv, direktörssvit och styrelserum. Bankhusets fasad är bankens yttre gräns mot allmänheten, med en arkitektur som utstrålar soliditet och pålitlighet. Beroende på situation och intressen kan dock fasaden ge olika budskap. Vid insättning av ett sparkapital kan man känna förtroende och trygghet, däremot kan den verka skrämmande för den som vill låna pengar. Förr uttryckte fasaden slutenhet med gardiner för fönstren och en smal springa till entrédörr. Banken var ett gigantiskt kassavalv som mer utestängde än lockade besökare. Med den ökade affärsmässigheten ändrade också fasaden karaktär. Stora inbjudande glasörrar gjorde det lika naturligt att gå in i banken som i en vanlig butik. Gränsen förvandlades från barriär till mötesplats.

Bankmannens självbild under perioden 1945–65 sammanfattas och preciseras så åter: En noggrann, lojal och manligt korrekt bokhållare i mörk kostym som strävar efter perfektionism. Men här levereras även en motbild – en bankman som under pseudonymen Anders Karr 1947 gav ut en nyckelroman som skildrade banken som en själsdödande arbetsplats full av intriger och förtal.

Perioden 1965–85 är en era som karakteriseras och präglas av den genomgripande datoriseringen. Bankyrket ändrade inte bara kön och förlorade i status, bokhållaren blev till aktiv säljare av kundtjänster. Med banklönesystemet blev majoriteten av svenska folket bankkunder och uppmärksamheten kring bankerna i press, radio och TV ökade lavinartat. I kritiska inlägg och ironiserande kåserier gisslades banker och bankmän för högdragenhet och bristande serviceanda. Den ängsliga respekt som allmänheten ofta kunde känna på 1940- och 50-talen inför de pedantiska och högdragna bankmännen var nu borta. Ett ledigare sätt och en folkligare stil gjorde både bankdirektörer och tjänstemän till vanliga människor. Perioden präglades i övrigt av statliga maktutredningar och hårda kreditrestriktioner.

Under undersökningsperioden 1985–95, ändrades bilden av bankmannen radikalt. Högkonjunktur och djup lågkonjunktur – bankmannen blev häcklad, gjord till åtlöje och utsedd till syndabock av politiker, massmedia och allmänhet. Först som profitfixerad finansvalp och klippare, sedan med kreditförlusterna och bankkrisen som miljonsvindlare av allmänhetens sparpengar. Gränserna har blivit skarpare: Mellan det illasinnade bankfolket och den lättlurade allmänheten, inom banken mellan bankmännen som anser sig oförskyllt bära skulden och de bankledningarna som stått för missstagen.

Avhandlingen avslutas med några reflektioner kring kontinuitet och förändring inom bankyrket samt hur förändringarna avspeglar en mer övergripande samhällsutveckling. Ett identitetsdrag som trots alla förändringar sedan 1945 finns kvar är den korrekta attityden, ett drag som är kopplat till nödvändigheten av att alltid inge förtroende för att kunna tjäna funktionen som medborgarnas och samhällets penningförvaltare.

Avhandlingens intresse för gränser till trots diskuteras inte gränserna för undersökningsobjektet tillfredsställande. Om man jämför med de arbetslivsundersökningar som förf. refererar till som närliggande råder där

sällan några oklarheter om gruppernas omfattning. Det handlar antingen om tydligt inringade arbetar- eller tjänstemannakollektiv. Bankmannens yrkesvardag och självuppfattning kan dock tydligen vara kassörskans på Sparbanken i Tomelilla lika gärna som verkställande direktörens på Handelsbankens huvudkontor i Stockholm. De delar vardagsvillkor, yrkeserfarenheter och värderingar i sådan grad att de är i princip utbytbara i en generell diskussion kring bankmannens kultur och identitet. Bankman är alla som har sin sysselsättning inom bankbranschen. Det är ungefär jämförbart med att hävda att bilarbetare är alla, från montören vid löpande bandet till Sören Gyll eller för att ta ett angränsande exempel i servicesektorn: alla är handelsmän från expediten på Hennes & Mauritz i Löddeköpinge till koncernchefen för samma företag.

Även om den här vida definitionen av bankmän känns krystad – inte minst med tanke på de skillnader inom kåren som faktiskt framkommer i avhandlingen – vill jag inte säga att den är inkorrekt. Däremot är det anmärkningsvärt att den tas för given, att den förblir teoretiskt och analytiskt okommenterad. Om det på en emisk nivå existerar en bankmannaidentitet som omfattar alla nivåer och kategorier så är den ju sannerligen värd att dryfta, gärna i kontrast till närliggande arbetslivsundersökningar. Frågan borde ha ställts varför banken på den här punkten avviker från flertalet andra arbetsmiljöer som undersökts av etnologer. Det kan tänkas att vi här har att göra med en karriärorienterad livsform som ger underlag för en harmoniserande livsvärld. Men varför är traditionens kraft så stark inom bankvärlden? Trots djupa skillnader mellan toppen och botten, små reella utsikter till avancemang för flertalet, tycks ändå illusionen av var och ens karriärmöjligheter leva vidare. Men en problematisering av den här arten kan knappast göras om inte förf. själv ser det som en "falsk" föreställning. Frågan reses ju onekligen i vilken utsträckning Börnfors ansluter sig till eller alternativt faller offer för ett oreflekterat företagarperspektiv. Konsensus och enhetlighet poängteras som bekant gärna från direktörsutblicken: "Vi är som en stor familj som alla jobbar för ett enda mål; att det ska gå bra för företaget. Alla är vi Volvomän, Handelsbankare etc.". Är det så att förf. indirekt bygger företagskulturer, något som vi vet moderna företagsledningar gärna gör av affärsstrategiska skäl? Eftersom förf. inte själv gri-

per tag i problemet och förebygger missförstånd av den arten, ligger tyvärr en sådan slutsats snubblande nära.

Därmed har jag också satt fingret på vad jag finner vara avhandlingens mest centrala metodologiska problematik och dilemma: Den intrikata spänningen och dragkampen mellan förf. som privatperson och forskare, mellan bankdirektören och etnologen – ett förhållande som jag allmänt sett skulle vilja ha sett betydligt mer penetrerat i anslutning till aktuella reflexivitetsdiskussioner inom kulturvetenskaperna.

Visserligen diskuterar Börnfors sin bakgrund som bankman och hur det kan ha inverkat på yrkeskollegornas berättelser och risken för hemmablindhet i övrigt. Men här saknas reflexioner över vad positionen som f.d. bankdirektör kan betyda för insamling, analys och framställning. Förf. skulle ha brottats med följande: Hur ser det kulturella raster ut med vilket jag har betraktat omvärlden under ca fyrtio år och hur ska det nu på bästa sätt hanteras och användas i relation till ett nytt, dominant raster, det kulturvetenskapliga? Det borde alltså ha funnits en medvetenhet om att det är på chefsnivån som benägenheten att smälta samman med företagets intressen är som störst. Konsensus-perspektivet bör sitta i ryggmärgen på ledaren eftersom en stark intern sammanhållning är en förutsättning för att lyckas i konkurrensen. Att ingjuta en laganda är med andra ord en av direktörens viktigaste arbetsuppgifter. En djupare reflexion och diskussion kring den omständigheten hade varit väsentlig, inte för att söka någon slags objektivitet, utan snarare för att nyttja sin subjektivitet på ett mer forskningsstrategiskt sätt, dvs. använda sig själv som analytisk resurs. Med större distans till vad privatmänniskan Börnfors representerar hade det t.ex. varit möjligt att resonera om i vilken kulturell kontext som föreställningen om "bankmannen" tar form. Det hade säkert också inneburit en tydligare åtskillnad mellan forskar- och folkperspektiv. I nuvarande form blir läsaren osäker om vem eller vilka som avgränsar gruppen: Är det etnologen eller bankmannen Börnfors eller är det rent av de bankanställda själva?

Kultur och identitet anges föga överraskande som de mest centrala begreppen. Mer oväntat är att finna definitionerna hänvisade till en not 2, s. 229: "Liksom en kategori grundas på utifrån iakttagen likhet medan en grupp grundas på inifrån upplevd likhet, ser jag kultur som de mönster av likhet som utomstående betraktare

kan uppfatta i gruppens vardag medan jag med identitet syftar på gruppedlemmarnas upplevelse av likhet." Eftersom referenser saknas vet man inte vilken kulturteoretisk debatt förf. går in i. Det är beklagligt, inte minst därför att han här ansluter sig till definitioner som uppenbarligen faller utanför huvudfåran. En ledtråd borde ges med det övergripande teoretiska perspektivet vilket anges som fenomenologiskt: Det är bankmännens *egna upplevelser* och *berättelser* som står i fokus. Det är emellertid svårt att se den nämnda kulturdefinitionens koppling till hur kultur vanligen definierats inom den fenomenologiskt orienterade forskningstraditionen. Så har t.ex. Karl-Olov Arnstberg, Lena Gerholm och Birgitta Conradson anslutit sig till den kunskapsociologiska position som Berger & Luckmann främst representerar, dvs. att betrakta kultur som den gemensamma överenskommelsen om hur verkligheten ska tolkas. Här hade det varit önskvärt att förf. närmare diskuterat kopplingen mellan det synsättet och sin egen fenomenologiska position. Vilka teoretiska förtjänster ligger i användningen av identitetsbegreppet? Hur står det i relation till det nu mer inom etnologin flitigt använda begreppsparat kulturell identitet?

Sekretess är inte bara en central term för bankmännen utan även i Börnfors studie av desamma. Anonymisering är givetvis väsentlig i varje undersökning som baseras på livshistoriskt material, men i det här fallet tycker jag den principen har tillämpats i överkant. Man kan undra varför man i löpande text enbart får veta könstillhörigheten, när dessutom den aspekten inte nämnvärt problematiseras? Personens rätta identitet hade knappast röjts om läsaren genomgående blivit upplyst om informantens funktion, placering i banken, yrkestitel, -karriär etc., inte minst med tanke på att materialet omspannar svenska bankanställda som helhet från 1945 till nutid. Om det göms en direktör eller en kassör bakom de åsikter som levereras i texten framgår alltså inte, vilket jag tycker är en betänklig brist. Det blir en aning absurt när högsta chefen reservationslöst kan användas som allmän talesman för yrkesvardagen. Men samtidigt är det naturligtvis konsekvent med tanke på den breda avgränsningen. Därför är det på sätt och vis också logiskt att kapitlet om bankmannarollen och yrkesvardagen föregår avsnittet "Pyramiden", då positionen i sig inte antas ha någon nämnvärd betydelse för hur arbetssituationen upplevs. Den teoretiska stånd-

punkten blir dock ofta indirekt motsagd i den empiri som presenteras i avhandlingen, t.ex. när num. förskolläraren Ellinor berättar om sina mindre angenäma år som bankkassörska. Hennes medverkan motiveras med att belysa bankmannens tillvaro ur en annan synvinkel, men får i övrigt stå okommenterad. Här hade det varit fruktbart om förf. i en tolkning tillämpat det perspektiv som han säger sig vilja praktisera.

Med ett fenomenologiskt angreppssätt av Berger & Luckmanns snitt kan bankmännens uppfattningar om yrket med fördel analyseras utifrån vad de kallar legitimeringsaspekten, dvs. i korthet de oreflekterade förklaringar som människor nyttjar för att bekräfta och försvara sina verklighetskonstruktioner. Som verksam kassörska är det föga förvånande att vederbörande hävdar att man valde yrket därför att det är kvalificerat, prestigefyllt och intressant. Det är den ljusa bilden från någon som kan ha all anledning att legitimera att hon fortfarande är kvar på sin post. Om man av olika omständigheter har lämnat befattningen och branschen kan det å andra sidan kännas rätt att leverera en motsatt bild. Hur det förhåller sig med kassörskefunktionens "sanna" karaktär brukar en fenomenologisk analys undvika att beröra, det är livsvärlden som utgör studieobjektet, inte den s.k. objektiva verkligheten.

En av avhandlingens mest spännande diskussioner handlar om relationen mellan bankmannens privata jag och den professionella roll han spelar i mötet med kunden. Börnfors drar här intressanta paralleller till andra serviceyrken och refererar främst till Arlie Russel Hochschilds amerikanska undersökning av flygvärldens känslöarbete (*emotional labour*). Hochschilds ser deras behärskade vänlighet och ständiga leenden som avancerad förstållningskonst, ytterst som en form av exploatering av känslor ålagt och styrt av arbetsgivarens kommersiella intressen. Börnfors påtalar likheter med den känslomässigt kontrollerade fasad som banktjänstemän ständigt måste visa upp mot allmänheten, men ställer sig samtidigt avvisande till tanken att det skulle vara ett utslag av "bankföretagets kommersialisering av de anställdas känslor" (s. 123). Vänligheten är genuin snarare än påklitrad i syfte att generera vinster åt företaget. Den älskvärda attityden hör till det professionella uppträdandet enligt gruppens normer. Men det blir inte klart på vilka grunder Börnfors avfärdar Hochschilds tes. Det stannar vid ett påstående utan

belägg i materialet. Däremot finns det vittnesbörd i avhandlingen som till viss del talar emot förf. slutsats. Han visar själv i ett föregående avsnitt (s. 88–89) att det bakom den belevade och tillmötesgående ytan florerar interna kategoriseringar av kunder som vittnar om en önskan att vederbörande helst skyndsamt skulle avlägsna sig. Här finns t.ex. "fem-i-tre-kunden" som anländer strax innan banken ska stänga och har mängder av ärenden eller den "pratsjuke" som kommer till banken mest för att få tillfälle att berätta om personliga bekymmer och glädjeämnen. Och där står bankmannen och lyssnar uppmärksamt och deltagande medan stressen och ilskan accelererar bakom den prudentliga fasaden. I ett annat sammanhang får vi veta följande apropå vanliga krämpor orsakade av arbetsmiljön: "De allra flesta sitter i ett kontorslandskap inom synhåll för kunderna. Vi har ofta mycket att göra och vi får aldrig, aldrig visa att vi är stressade. Vi måste hålla alltihop inombords. Det tror jag ger mycket huvudvärk" (s. 62).

Det förefaller vara mer idealbilden av bankmannen som Börnfors torgför när han ser tjänstvilligheten och vänligheten som ett uttryck för oförfalskade känslor. Genomgående finns en tendens att förbise eller underkommunicera bankernas kommersiella intressen.

Affärsstrategier präglar alla försäljningsbranscher, så även banker som inte primärt drivs av samhällsnyttiga och altruistiska skäl, utan som alla företag i en kapitalistisk ekonomi: för att gå med vinst. I dagens konkurrenssituation måste människor lockas för att köpa just den bankens tjänster och här blir säljarens raffinerade locktoner ett allt viktigare redskap, i synnerhet inom en bransch där varorna inte låter sig exponeras i skyltfönster eller som förföriska inslag i reklamvärldens exklusiva miljöer. Det företag lyckas bäst som förmår t.o.m. kommersialisera den "äkta" känslan och omtanken, vars försäljare är så övertygande i sin omsorg om kundens bästa att relationen inte längre framstår som en affärsmässig transaktion.

"Ibland kan bankmannen i sin medverkan bli mer av medmänniska än bankman", skriver Börnfors, och överlämnar därefter ordet till Ingela Bergström: "Jag har vid ett flertal tillfällen tagit hand om nyblivna änkor, tagit dem direkt åt sidan till något litet rum och bara hållit handen och låtit dem gråtande berätta vad som har hänt. Ofta kommer de med mycket förvirrade frågor om vad de nu ska göra, och det är inte alls säkert att de behöver

ha något besked om den ekonomiska situationen utan det kan lika gärna gälla rent känslomässiga och praktiska saker, men framför allt behöver de någon som de kan lita på och som kan lyssna en stund på dem" (s. 87).

Avhandlingen faller väl in i den etnologiska arbetslivs-genren såtillvida att den liksom flertalet övriga genomsyras av en uppskattande och smått kärleksfull syn på det undersökta yrket och dess representanter. Dock är det inte ovanligt att möta pessimistiska tongångar vad beträffar yrkets möjligheter att överleva som ett kvalificerat hantverk under trycket av en fortgående teknologisk utveckling. Resonemangen brukar ofta baseras på Harry Bravermans tes om arbetets själsliga utarmning i takt med den kapitalistiska rationaliseringen av produktionen. Men förf. ser som sagt inga sådana tendenser vad beträffar bankyrket. Tvärtom har det generellt blivit mer kvalificerat i takt med automatisering och datorisering under andra hälften av 1900-talet. Uttalandet är förvånande tvärsäkert med tanke på hur lite det underbyggs. Här levereras bekräftande citat från en Bengt Lindqvist och en Marianne Ekengren som av allt att döma är chefspersoner, men vilket förf. i vanlig ordning undviker att offentliggöra och analytiskt kommentera. Inte minst här efterlyser man en fenomenologisk problematisering baserad på uppgiftslämnarnas position och erfarenheter i organisationen. I övrigt saknar jag mer vetenskapligt förankrade reflexioner i ämnet, varför inte med utgångspunkt i just Bravermans diskussion kring skillnaden mellan ett begreppsbyggande och ett utförande moment inom ramen för kontorsarbetet. Ambitionen att rationalisera och effektivisera arbetet genom att separera "hjärna" och "hand" har nämligen inte bara omfattat den manuella industriproduktionen utan i lika hög grad skrivarbete – ett faktum ofta dolt av kulturella konnotationer traditionellt knutna till skrivandet som en intellektuell syssla. Tjänstemannauppgifter är alltså bedrägliga därför att de på grund av vissa yttre symboler och attribut bären finhetsstämpel. Men det finns ingen oundgänglig korrelation mellan ansedd finhet och kvalificerat arbete. Inte heller betyder användningen av teknologiskt avancerad apparatur nödvändigtvis att uppgiften är intellektuellt krävande. Det kan förvisso vara mödosamt att lära sig hantera en dator, men väl inövad kan arbetet bestå av mycket enkla och rutinmässiga operationer. Om vi tillämpar Bravermans begrepp på bankyr-

ket blir en central fråga vilka som står för *skapandet* av reglerna och rutinerna. Vilka planlägger och förändrar gällande föreskrifter och kundtjänster? Av någon anledning möter vi inte den mer exklusiva maktkategori i bankvärlden som befinner sig snäppet under ledningen och som står för begreppsbyggningen, den konkreta utformningen av nya tjänster, uppläggningsrutiner etc. Däremot konfronteras vi ständigt med den majoritet som tar emot direktiv genom "information" och som betjänar kunderna i enlighet med den "information". I den moderna bankmiljön, präglad av human-relations-tänkande, demokratiserings- och delegeringsideal, ges inga order, där sprids bara "information", något som sägs ständigt cirkulerar och som tycks sakna uppgifter om precis avsändare och målgrupp. Ordet "information" ger lätt bilden av något som emanerar ur kollektivet mer än från enskilda maktthavare, en föreställning som ligger i linje med företagsledningens ambitioner att skapa en solid gemenskapskänsla.

Men det är intressant att notera uppgifter i avhandlingen som pekar i en annan riktning än förf. entydiga slutsatser om bankyrket som kvalificerat – om än förvisade till i not 9, avsnittet "Pyramiden". Där hänvisas till Carina Sigebos undersökning från 1972 där några kvinnliga anställda karakteriserar kassaarbetet som enahanda, petigt, ett plockgöra som inte ger någon framtid (s. 234). Även i ett emiskt perspektiv finns det alltså uppfattningar som går emot förf. konklusion och det är anmärkningsvärt med tanke på att det, som sagt, alltid finns psykologiska skäl att betrakta och påtala sin egen verksamhet som kvalificerad, i synnerhet inom en bransch som är så starkt präglad av karriärsideal.

Problemet synes här vara den vida generaliseringsgrad som förf. laborerar med. Han tvingas till kraftiga reduktioner, så omfattande att både den eftersträlvade objektiviteten och det vetenskapliga värdet av studien försvagas. Eftersom alla per definition är likvärdiga "bankmän" med likartade erfarenheter och värderingar måste *en* bild renodlas och upphöjas till en för alla giltig. Om *en* version ska gälla för en i praktiken så heterogen skara, går det knappast att undvika att indirekt bli språkrör för *vissa* perspektiv och partsintressen.

Den vida avgränsningens dilemma blir inte minst tydlig i det korta avsnitt som berör banktjänstemännens fackliga organisering. Här lyser en rad centrala problemområden och kommentarer med sin frånvaro. Vil-

ka tillhör facket och vilka står utanför inom bankmannakollektivet? Vilka bankmän anses med andra ord representera arbetsgivarnas intressen? Är inte bildandet av en fackförening i sig ett uttryck för att tesen om ett bankmannakollektiv inte håller? Må så vara att den mest bär karaktären av kamratförening och gränserna uppåt är diffusa och svårdragna, det tar var i vart fall en problematisering och diskussion, gärna i förbindelse med den omfattande forskning som finns kring övrig svensk tjänstemannaorganisering.

Om vi accepterar Bravermans distinktion mellan kvalificerat och okvalificerat kontorsarbete som tillämplig även vad gäller sysslor inom bank, framträder en annan central gräns som har en tendens att falla i skymundan i det harmoniserande perspektivet: Skiljelinjen mellan kvalificerat och okvalificerat arbete tycks i stort sammanfalla med manligt och kvinnligt. Här som annorstädes inom kontorsvärlden är det i huvudsak män som besitter de prestigefyllda och värlödade positionerna, medan kvinnor får ta hand om de rutinarbete uppgifterna i botten på pyramiden. Eftersom rutinuppgifterna vanligen är fler än de kvalificerade är det föga förvånande att bankmannen sedan mitten av 1960-talet som regel är kvinna. Börnfors omtalar förändringen som ett skede då "bankyrket bytte kön", vilket kan stämma om vi ser det som en fråga om kvantitet. Antalet bankanställda kvinnor blev obestriddligen fler än män. Men problematiserar vi den deklarationen utifrån ett genusperspektiv är det svårt att hålla med förf. Överhuvudtaget är det förvånande att Börnfors nästan helt negligerar, inte bara genusorienterade perspektiv, utan också förbiser tämligen aktuella etnologiska studier och avhandlingar inom området. Han har uppenbarligen varit medveten om problemet eftersom han känner sig tvungen att efter angivelsen av syftet deklarera: "Ordet bankman använder jag som en könsneutral yrkesbeteckning för människor i bank" (s. 10). Det är ett viktigt påpekande, men jag ställer mig tveksam till om det verkligen är vetenskapligt försvarbart med tanke på den nuvarande forskningsdebatten. Har vi inte passerat den tid då det var möjligt att se mans-ändelser av den arten som könsneutrala beteckningar?

I anslutning till diskussionen om de teknologiska förändringarna inom bankyrket omnämns Mats Greiffs avhandling *Kontoristen. Från chefens högra hand till proletär. Proletarisering, feminisering och facklig or-*

ganisering bland svenska industrijänstemän 1840–1950. Där är syftet att visa att Greiffs tes om kontorsarbetets successiva utarmning och proletarisering inte gäller vad beträffar bankarbetets omvandling under senare hälften av 1900-talet. Börnfors ser snarare en motsatt utvecklingstendens. Proletarisering och feminisering är parallella förlopp på industrikontoren, men uppenbarligen inte inom bankväsendet ett halvsekel senare. Men ord och verklighet passar dåligt samman. Slutsatsen till trots presenterar förf. ändå ett skeende som verkar överensstämma med Greiffs observationer: Kvinnor får anställning och lönerna sjunker. "Sitta i kassan" blir en kvinnlig uppgift, som därmed förvandlas till en lågstatusjobb, vilken genast blir under en mans värdighet att besitta. Not 8 i kapitlet "Pyramiden" är ganska talande. Där redovisar förf. sin genomgång av platsannonser i *Sparfrämjaren* 1945–70 som utfördes för att just bedöma bankernas uppfattning till kvinnlig arbetskraft. Den visar entydigt att bankerna även officiellt reserverade de kvalificerade uppgifterna för män. I den mån kvinnor efterfrågades gällde det kassa, maskinskrivning och maskinbokföring.

Som förklaring till varför kvinnor ursprungligen började efterfrågas inom bankvärlden anför förf. bristen på manlig arbetskraft under andra världskriget. Efter krigets slut avtog bankernas intresse för kvinnliga banktjänstemän, men "...likväl skulle det inte dröja mer än tjugo år innan de var fler än männen i bankyrket!" (s. 163). Som orsak till att reserven inte återkallades åberopas små årskullar och en allmän högkonjunktur efter kriget med stark efterfrågan på arbetskraft. En annan plausibel anledning som förf. inte påtalar är de lönebesparingar bankerna kunde göra genom att då och i framtiden nyttja lägre betald arbetskraft. (Dock låter han ett par manliga informanter i förbigående och okommenterat nämna den omständigheten.) Det är ett välkänt faktum att kapitalismen generellt har använt det rådande könssystemet för att höja profiten. Men eftersom förf. genomgående söker högsinta motiv bakom företagets agerande missar han här som i övrigt det vinstmaximerande strategiska spelet. Ur den aspekten har kapitalet alltid haft all anledning att befästa den traditionella könsarbetsdelningen. När förf. bekymrat frågar sig varför arbetet i bankkassa förlorat i status när det blivit kvinnogöra, gnuggar kapitalets företrädare enbart händerna. Än mer förtjusta lär de bli över att läsa

bankmännens egna uppfattningar om varför de köns-
mässiga ojämlikheterna består. Både män och kvinnor
tycks mena att män (av naturen?) är mer "karriärsugna"
än kvinnor, som prioriterar hem, fritid och familj fram-
för karriär (s. 170). Utsagorna kompletteras med utdrag
från ett par artiklar i Bankvärlden, som går under
rubrikerna "Tre diskuterar kvinnor i bank" och "Fördo-
mar försvårar karriären", allt noggrant redovisat men
utan den djuplodande analys som kunde ha berättat om
den bakomliggande kultur som får de olika aktörerna
att tänka och tala i de banor som de gör.

Det är utan tvekan viktigt att individer får komma till
tals med sina egna ord i etnologiska studier, men förut-
sättningen är att citaten sätts in i ett analytiskt samman-
hang. I den här avhandlingen respekteras verkligen indi-
vidernas uppfattningar och det är ett fint drag, men
deras ord tenderar i allt för hög grad bli slutgiltiga. Jag
saknar ofta etnologens kritiska och respektlösa blick,
den som vänder och vrider och aldrig tar något för givet.

Avhandlingens styrka ligger knappast på det teoreti-
ska planet. Jag saknar en mer övergripande kulturteo-
retisk problemställning, samt finner det teoretiska per-
spektiv som väglett undersökningen tämligen rudi-
mentärt och föga integrerat. Men med betoningen på
den empiriska framställningen och den kunskap som
produceras som helhet vill jag säga att det är en etnolo-
gisk studie av god standard. Den är ypperligt välskri-
ven, samt innehåller en rad fina observationer och
reflexioner som väl demonstrerar den positiva aspekten
av ett kulturellt innanförskap. Här finns en upptäckar-
glädje och beredvillighet att pröva originella aspekter.
Förf. visar också ett gott handlag med det som blivit
något av etnologins adelsmärke: förmågan att koppla
samman och pendla mellan den stora världen och den
lilla, mellan bankmännens vardagsnära villkor och
funderingar och en övergripande samhällsutveckling.
På så sätt blir avhandlingen ett stycke svensk ekono-
misk nutidshistoria ur ett underifrånperspektiv. Jag
fäster mig särskilt vid en kulturell process som blir fint
åskådliggjord även om den ligger lite vid sidan om de
centrala intentionerna: nämligen hur "the economic
man" successivt tar allmänheten i besittning, inte minst
med banklönesystemets införande som en viktig bryt-
punkt. Vid sidan om hur bankmannayrket förändras
över en femtioårsperiod får vi alltså på ett annat och mer
allmänt plan följa hur ekonomiskt oinitierade sparkun-

der så sakta omvandlas till det många faktiskt är idag:
Strategiska aktörer på finansmarknaden, ständigt upp-
tagna av aktiekurser och räntefluktuationer. Så har
Lennart Börnfors onekligen rätt i sin karakteristik av
avhandlingen, som ett bidrag till pengarnas etnologi.

Mats Lindqvist, Stockholm

*Britt Liljewall: Bondevardag och samhälls-
förändring. Studier i och kring västsvenska
bondedagböcker från 1800-talet. Avhand-
lingar från Historiska institutionen i Göte-
borg Nr 10. Göteborg 1995. 397 s., ill.
English summary. ISBN 91-88614-08-5.*

För den som någon gång haft tillfälle att läsa en *bonde-
dagbok* är det slående vilken upplevelse av närhet
denna typ av anteckningar kan ge. Med en bondedag-
bok avses personliga, ofta regelbundet förda anteck-
ningar av en person som haft sitt huvudsakliga närings-
fång inom jordbruket. Trots att sådana anteckningar,
vare sig de finns i en särskild skrivbok eller i t.ex.
almanackor, vanligen är oreflekterande, korthugna,
ibland svårtolkade, enahanda eller triviala utgör de ett
idag unikt egenformulerat källmaterial, som kan ge oss
intressanta kunskaper med ett slags inifrån-perspektiv.
Vi tycker oss komma människorna närmare.

Det helt dominerande antalet av den agrarhistoriskt
inriktade forskningens resultat bygger på offentligt
myndighetsmaterial, med både ett utifrån- och upp-
ifrån-perspektiv. De möjligheter som denna typ av
inifrån-material rymmer är därför värda särskild upp-
märksamhet, alldeles oavsett de speciella källkritiska
problem som följer med användandet av det.

Men är det verkligen möjligt att utvinna någon
generell kunskap ur dagböcker, som kanske är författa-
de av i sin samtid ganska udda personligheter, ofta från
början helt unga män, som skriver för sig själva eller sin
familj och ur ett nästan uteslutande manligt perspektiv?
Svaret är nog, att med tillämpande av sedvanlig källkri-
tisk metod, medvetenhet om materialets egenheter och
förf. omgivande materiella och sociala förhållanden
samt i viss mån genom utveckling av nya beräknings-
metoder eller tolkningsramar för de företeelser som
forskaren valt att studera i dagböckerna, att dessa